

Institutionele economie en de transformatie van het naoorlogse kapitalisme

Het pionierswerk van de Franse regulatiebenadering

Samenvatting

De Franse regulatiebenadering heeft een belangrijke rol in de heropleving van het institutionalisme gespeeld. Als een van de eersten heeft zij de economische teruggang na 1973 binnen een lange-termijnperspectief geplaatst en een koppeling gelegd met het vastlopen van het naoorlogse model. De regulatiedenkers hebben de hoge economische groei in de naoorlogse periode geanalyseerd in termen van de opkomst van het fordisme met haar specifieke afstemming van de macro-economische structuur, institutionele arrangementen en technologisch paradigma. Een belangrijke claim is dat deze institutionele afstemming na 1973 langzamerhand verloren is gegaan. Als gevolg van de erosie van het fordistische productieproces, de opkomst van nieuwe technologieën en ingrijpende veranderingen in de internationale economie worden landen en hun economische actoren gedwongen hun institutionele arrangementen te herzien.

1. Inleiding

Het debat over de toekomst van de Nederlandse economie richt zich steeds meer op de institutionele organisatie van de economie. De bestaande organisatie op het vlak van bij voorbeeld arbeidsverhoudingen, sociale zekerheid en overheidsingrijpen wordt als een belemmering voor een nieuwe periode van stabiele economische groei en terugdringing van de hoge werkloosheid gezien. Net als in de meeste andere Europese landen wordt daarom alom voor ingrijpende institutionele herstructurering gepleit. De onderbouwing van deze pleidooien is het afgelopen decennium echter aanzienlijk veranderd. In de hoogtijdagen van het neoliberale beleid van Reagan

Marinus Verhagen

studeerde economie in Tilburg. Hij promoveerde aan de Katholieke Universiteit Brabant in januari 1993 op het proefschrift *Institutionele veranderingen en economische dynamiek. Radicale en 'régulation' benaderingen over gedaanteveranderingen van het kapitalisme*. De auteur is verbonden aan de vakgroep Sociale Economie van de Universiteit Utrecht. Adres: Postbus 80140, 3508 TC Utrecht.

en Thatcher domineerde de gedachte dat 'de markt' het optimale universele mechanisme van economische organisatie is. Problematisch in deze gedachtengang is dat zij niet kan verklaren waarom de hoge economische groei in de naoorlogse periode samenviel met de opkomst en uitbouw van de tegenwoordig zo beklagde instituties.

Vanaf het midden van de jaren tachtig wordt daarom het bestaan van instituties als zodanig niet langer verworpen, maar wordt er op gewezen dat de omstandigheden dermate zijn veranderd dat de bestaande instituties niet langer goed kunnen functioneren. Vaak aangehaalde veranderingen zijn de opkomst van nieuwe (informatie)technologieën, de verscherping van de internationale concurrentie, globalisering van de kapitaalmarkten en een groter kwaliteitsbewustzijn van consumenten. Ten slotte wordt in het verlengde van de individualisering verwezen naar de nieuwe mondige werknemer en de 'calculerende' burger.

Op theoretisch niveau is het vraagstuk van de samenhang tussen kwalitatieve veranderingen en economische fluctuaties bij uitstek het thema van de institutionele economie. Vanaf het midden van de jaren zeventig heeft de Franse regulatiebenadering een belangrijke rol in de heropleving van het institutionalisme gespeeld. Als een van de eersten heeft zij de economische teruggang na 1973 binnen een lange-termijnperspectief geplaatst en een koppeling gelegd met het vastlopen van het naoorlogse institutionele bestel.

2. Achtergronden en centrale concepten

Het regulatiedenken vindt zijn oorsprong binnen het Centre d'Etudes Prospectives d'Economie Mathématique à la Planification (CEPREMAP) te Parijs,

waar ten dienste van de Franse planeconomie studies worden verricht die vergelijkbaar zijn met de 'Scanning the future'-studie van het Centraal Plan Bureau. De twee belangrijkste vertegenwoordigers van het regulatiedenken zijn Robert Boyer en Alain Lipietz.¹ Hun CEPREMAP-banden hebben ertoe bijgedragen dat de regulatiebenadering sterk beleidsmatig is georiënteerd. De grote aandacht voor het economische beleid en mogelijk alternatieven is ook een gevolg van de politieke activiteiten van met name Alain Lipietz (1984, 1993), thans een van de belangrijkste economische adviseurs van de Franse Groenen.

De directe aanleiding voor de regulatiebenadering was volgens Lipietz (1987b) de recessie die volgde op de eerste oliecrisis. Deze recessie bracht hen er namelijk toe de mogelijkheden van het gebruikelijke keynesiaanse conjunctuurbeleid te heroverwegen. Zij lieten zich hierbij inspireren door de studie *Accumulation et régulation du capitalisme en longue période. Exemple des États-Unis (1870-1970)* van de Franse marxist Michel Aglietta. De centrale these van deze studie is dat de historische ontwikkeling van een economie niet los kan worden gezien van de economische structuur en institutionele organisatie van de economie. Breuken in deze ontwikkeling zoals de Grote Depressie in de jaren dertig kenmerken zich door het ontbreken van een afstemming tussen economie en institutionele organisatie.

In zijn theoretische standaardwerk *La théorie de la régulation: une analyse critique* vat Boyer (1986a, 39) het object van de regulatiebenadering samen met 'de veranderlijkheid naar tijd en ruimte van de sociale en economische dynamiek'. Meer specifiek worden de volgende vragen gesteld: Waarom zijn er overgangen van groeifasen naar crises? Waarom en waarin verschillen crises van elkaar? Waarom is de crisis van de jaren zeventig en tachtig niet uitgemond in een neerwaartse spiraal zoals in de jaren dertig? De regulationisten zijn van mening dat de bestaande theorievorming dit soort vragen slechts onbevredigend aan de orde stelt. In hun kritiek op de 'mainstream'-economie willen de regulationisten verder gaan dan het klassieke institutionalisme, dat zelf te beschrijvend is gebleven, want 'het gaat erom noties te ontwikkelen die deze beschrijving en nog meer zijn ideaaltypische en abstracte voorstelling met behulp van een klein aantal

theoretische proposities mogelijk maken' (Boyer 1986a, 20, vertaling M.V.).

Het alternatief van de regulatiedenkens gaat uit van de volgende drie claims. Fundamenteel wordt de afstemming ('matching') van instituties, macro-economische verbanden en technologie van belang geacht. Ten tweede wordt verondersteld dat in deze drie domeinen kwalitatieve veranderingen optreden. Deze kwalitatieve veranderingen, waarmee ook de onderlinge samenhang verandert, verklaren ten derde de overgangen tussen perioden van economische crisis en groei.

Ter onderbouwing van deze claims hebben de regulationisten een aantal theoretische concepten ontwikkeld die elk een ideaaltypische organisatie van een van de drie domeinen (macro-economische structuur, instituties, technologie) beschrijven. In navolging van het marxisme en het post-keynesianisme, zien de regulatie-auteurs het accumulatieproces als de sleutel van de economische dynamiek. Het proces van winstmaken en herinvesteren is de motor van de economie, maar dit proces is niet inherent stabiel, omdat het aan mogelijke verstoringen onderhevig is. Een belangrijke contradictie volgt uit de tegenstelling tussen het micro- en het macro-niveau. De individuele onderneming heeft bijvoorbeeld baat bij een loonsverlaging, terwijl dit voor alle ondernemingen te zamen nadelig kan uitpakken. Verstoringen kunnen voortkomen uit een onevenwichtige verdeling tussen lonen en winsten of het onevenwichtig aanwenden van de produktie ten behoeve van consumptie of investeringen. Dit kan bijvoorbeeld tot afzetproblemen of tot een lage winstgevendheid leiden. De invalshoek, die de regulationisten kiezen, is dat vooral verklaard moet worden hoe een economie onderhevig aan contradicties en mogelijke verstoringen toch vaak relatief stabiel en over een langere periode kan groeien. Een situatie van stabiele groei wordt vervolgens in macro-economische termen beschreven met de notie 'accumulatieregime', waarbij in mainstream-terminologie aan een stabiel dynamisch groeimodel kan worden gedacht. De analytische waarde van de notie accumulatieregime ligt in het feit dat verschillende accumulatieregimes onderscheiden kunnen worden, die elk in verschillende fasen van het kapitalisme relevant zijn geweest.

Een analyse in termen van accumulatieregimes richt zich op relaties tussen macro-economische grootheden. Binnen een accumulatieregime kan bij voorbeeld worden verondersteld dat de groei van de productiecapaciteit en de groei van de afzet op elkaar zijn afgestemd. De vraag hoe deze afstemming over een langere periode wordt bereikt is daarmee nog niet beantwoord. Anders dan neoklassieke en keynesiaanse economen willen de regulationisten deze afstemming niet toeschrijven aan het prijsmechanisme of het effectief ingrijpen van de overheid. Volgens de regulatiedenkens vloeit deze afstemming ('regulatie') voort uit een specifieke institutionele organisatie van de economie, die 'regulatiewijze' wordt genoemd. In de definitie van Boyer (1986a, 54) is een regulatiewijze 'het geheel van instituties in de vorm van gewoontes, wetten, regels en compromissen, die bijdragen aan de reproductie van de centrale sociale verhoudingen, het accumulatieregime ondersteunen en 'sturen' en die ten slotte de coherentie van een geheel van gedecentraliseerde beslissingen verzekeren zonder dat het noodzakelijk is dat de economische actoren zich de principes van de "werking van het systeem" eigen hebben gemaakt.' In deze definitie komt duidelijk de band tussen instituties en sociale verhoudingen naar voren, waarbij Boyer en Lipietz de nadruk leggen op de sociale verhoudingen, die economisch relevant zijn.² Een regulatiewijze omvat de arbeidsverhoudingen in ruime zin, de concurrentieverhoudingen, de rol van de staat in de economie, het geldwezen en de internationale relaties. Omdat slechts een deel van deze relaties via de politiek worden geregeld, moet regulatie veel ruimer worden opgevat dan overheidsinterventie. De regulationisten hebben dus een bredere opvatting van instituties dan bij voorbeeld de 'politiek van de economie', die zich concentreert op de politieke instituties van economisch beleid.³ De notie 'technologisch paradigma' heeft ten slotte betrekking op de organisatie van het productieproces. Deze notie beschrijft de dominante manier van denken en handelen met betrekking tot de onderlinge afstemming van beschikbare technologie, organisatiestructuur, wijze van leidinggeven en de organisatie van het arbeidsproces. Technologische paradigma's, regulationisten spreken ook wel van produktiesystemen, kunnen naar plaats en tijd verschillen.⁴

Wanneer het accumulatieregime, de regulatiewij-

ze en het technologisch paradigma op elkaar zijn afgestemd, is volgens Boyer en Lipietz voor een langere periode economische groei mogelijk. Met behulp van deze concepten kan in de historische ontwikkeling van het kapitalisme een fasering worden aangebracht (Boyer 1979). Veruit de meeste aandacht is uitgegaan naar de naoorlogse periode, waarbij het zogenaamde fordisme ook van toepassing op de meeste andere OECD landen wordt geacht.

3. Het fordisme en het gouden tijdperk van het kapitalisme

In navolging van Joan Robinson bestempelen politieke economen de periode van hoge economische groei na de Tweede Wereldoorlog vaak als een 'gouden tijdperk van het kapitalisme' (Glyn e.a.1990). Boyer en Lipietz analyseren deze groeiperiode, die ruwweg loop van 1950 tot 1973, in termen van vestiging en consolidering van het fordisme. De term fordisme is geïnspireerd op de politiek van de Amerikaanse automobielfabrikant Henry Ford, die in de periode 1910-1920 het systeem van massaproductie (lopende band) verder heeft ontwikkeld. Om een extreem hoog verloop onder zijn werknemers, 370 procent op jaarbasis, tegen te gaan heeft Ford gedurende korte tijd hoge lonen (Five dollar a day) betaald. Deze koppeling van massaproductie en massaconsumptie wordt door de regulationisten als de bepalende karakteristiek van het fordisme beschouwd.

Centraal in de fordistische regulatiewijze staan de naoorlogse arbeidsverhoudingen met als kern een (impliciet) compromis tussen het management en de werknemers (Lipietz 1984, Boyer, 1988). Dit compromis biedt het management de mogelijkheid het productieproces naar eigen goeddunken te organiseren in ruil voor het afstaan van een gedeelte van de produktiviteitswinsten aan de werknemers. De ondernemers organiseren de massaproductie volgens de fordistische principes van standaardisering, taaksplitsing, en mechanisering. Schaalvoordelen vormen de belangrijkste bron van de arbeidsproductiviteitsgroei. De koppeling van de lonen aan de arbeidsproductiviteit zorgt voor een afstemming van vraag en productie, waardoor afzetproblemen worden beperkt. De fordistische arbeidsverhoudingen omvatten daarnaast collectieve onderhandelingen,

een wettelijk minimumloon, prijscompensatie en de uitbreiding van het indirecte loon (pensioen, ziekte- en werkloosheidsuitkeringen). 'The American way of life', met een toenemend gebruik van duurzame consumptiegoederen en vercommercialisering van de reproductie, is het ideaal voor het consumptiepatroon.⁵

Het fordisme kon slechts functioneren omdat de veranderingen in de arbeidsverhoudingen samenvielen met transformaties op andere regulatievelden (Leborgne en Lipietz 1990). Ten eerste stelden de oligopolistische concurrentieverhoudingen ondernemingen in staat om via een winsttopslag op hun kostprijs de prijzen te beïnvloeden. Ten tweede zijn op het monetaire vlak vooral de afschaffing van de gouden standaard en de institutionalisering van de centrale bank als 'lender of last resort' van belang. Hierdoor werd de kredietverlening minder beperkt. Ten derde droeg de internationale dominantie van de Verenigde Staten met de dollar als sleutelvaluta bij aan de stabiliteit van de internationale handel en monetaire organisatie. Ten vierde speelde de staat een grote rol in de naoorlogse regulatiewijze. Hierbij valt op dat de regulationisten het keynesiaanse overheidsbeleid weinig gewicht toekennen in hun analyse: 'Keynesian policies were the accelerator and the brake, not necessarily the engine of growth' (Boyer 1988, 86).

Het gevoerde overheidsbeleid is minder belangrijk dan vaak wordt gedacht, omdat de kracht van het fordisme vooral ligt in de talrijke interdependenties in de fordistische regulatiewijze. Enkele voorbeelden kunnen dit illustreren. De massaproductie heeft een concentratie van werknemers tot gevolg. Dit is een goede voedingsbodem voor de opkomst van vakbonden. De vakbonden en hun politieke medestanders oefenden weer politieke pressie uit voor de ontwikkeling van de sociale zekerheid. De uitbouw van het sociale zekerheid draagt bij aan instandhouding van het fordistische compromis. Vakbonden concentreren zich op lonen, ondersteund door het ideaal van de 'American way of life', en laten de organisatie van het arbeidsproces links liggen. Loonstijgingen worden vergemakkelijkt door de werking van het functieclassificatiesysteem, met vastgelegde carrièrepatronen. Dit systeem sluit nauw aan op de vergaande arbeidsdeling binnen de

onderneming. De hogere loonkosten stimuleren het zoeken naar arbeidsbesparende en produktiviteitsverhogende technieken. De verwaarlozing van het arbeidsproces door vakbonden betekent ook dat vanuit die hoek geen druk wordt uitgeoefend op de kwaliteit van de arbeid. Een ander voorbeeld is de dominantie van de Verenigde Staten; deze komt tot uiting in de groei van de Amerikaanse multinationals. De multinationals spelen een belangrijke rol in de verspreiding van de fordistische produktiemethoden en het ideaal van de 'American way of life'. Een laatste voorbeeld betreft de oligopolistische concurrentieverhoudingen; deze stelt de ondernemingen in staat om hun afzet en productie met redelijke zekerheid te plannen, en zo schaalvoordelen binnen te halen. De financiering van de additionele investeringen wordt vergemakkelijkt door de verruimde kredietmogelijkheden. Bij deze schets van de wisselwerking binnen de fordistische regulatiewijze dringen zich twee conclusies op. Ten eerste, dat de ideeën van de regulationisten aansluiten bij eerdere analyses binnen de sociale wetenschappen over bijvoorbeeld het 'keynesiaanse compromis'. Ten tweede, dat naarmate de analyses concreter worden de verschillen tussen landen steeds duidelijker aan het licht komen. Binnen de regulatiebenadering bestaat vooralsnog geen consensus over de vraag of de verschillende nationale ervaringen tot varianten van één dominant, fordistisch, model of juist tot verschillende naast elkaar bestaande modellen herleid moeten worden (Brenner en Glick 1990, Jessop 1990).

De dynamiek van het fordistische accumulatieregime kan het best als een zichzelf versterkende spiraal worden gezien (Boyer 1988). De invoering van een nieuw productieproces leidt tot een arbeidsproductiviteitstijging en een grotere productiecapaciteit. Op grond van het fordistische compromis zijn de loonstijgingen gekoppeld aan de toename van de arbeidsproductiviteit, waardoor de vraag naar consumptiegoederen toeneemt, zodat de productiecapaciteit kan worden benut. Kapitalisten constateren een groeiende vraag en willen om schaalvoordelen te benutten hun productiecapaciteit uitbreiden. Dit betekent een extra vraag naar investeringen. Nieuwe investeringen impliceren vernieuwde productieprocessen en zo is de cirkel rond. De dynamiek van het

fordisme is vooral intern van aard. De internationale handel groeide weliswaar snel in de naoorlogse periode, maar omdat zij vanuit een lage startwaarde vertrok, speelde de internationale handel een secundaire rol (Glyn e.a. 1990).

De beschrijving van het fordisme laat zien dat in de naoorlogse periode het accumulatieregime, de regulatiewijze en het technologisch paradigma op elkaar waren afgestemd. Maar de vraag rijst of dit per definitie zo is, of dat het mogelijk is dat de verschillende domeinen zich tamelijk los van elkaar zouden kunnen ontwikkelen. Uit de werken van Boyer (1979, 1986a) en Lipietz (1987a) wordt naar mijn mening duidelijk dat een accumulatieregime niet kan bestaan zonder een functionerende regulatiewijze.⁶ De institutionele vormen die deel uitmaken van de regulatiewijze zijn noodzakelijk of vervullen in ieder geval de functie van het pacificeren van tegenstellingen en het in toom houden van onevenwichtigheden. Of hier sprake is van een functionalistische verhouding, is een gevoelige kwestie voor Boyer en Lipietz (Jessop 1990). Als reactie op het structuralistische en functionalistische marxisme van Althusser willen de regulationisten functionalistische redeneringen zoveel mogelijk vermijden. Dit geldt in het bijzonder voor de totstandkoming van een regulatiewijze, die niet bestaat omdat het accumulatieproces dit vereist. Zij benadrukken de historische contingentie van een regulatiewijze; een eventuele afstemming is een historisch en geen noodzakelijk gegeven. Maar op het 'middle range'-niveau, de analyse van één fase, is er wel sprake van enig functionalisme. Lipietz (1987a, 20) spreekt in dit verband van een 'a posteriori functionalisme': 'we should not simply assume that the mode of regulation has the "function" of making the regime of accumulation work. Rather a regime of accumulation and forms of regulation get stabilized together; "everything works as if" (... the mode of regulation has this function, M.V.).

Het theoretische kader van de regulationisten veronderstelt dat de tegenstellingen en onevenwichtigheden eigen aan het kapitalisme over lange periodes latent blijven of gekanaliseerd kunnen worden. De tegenstellingen kunnen echter niet definitief worden uitgebannen en zullen uiteindelijk toch manifest worden. Dan is er sprake van een crisis, die in

iedere fase een historisch unieke vorm aanneemt. Dezelfde historische contingentie maakt het Boyer en Lipietz onmogelijk om algemene uitspraken te doen over de lengte van de groeiperioden. Als het accumulatieregime en de regulatiewijze niet langer op elkaar zijn afgestemd, spreken de regulationisten van een 'grote' of structurele crisis. Boyer (1988, 76) omschrijft een structurele crisis als 'any episode during which the very functioning of regulation becomes contradictory with the existing institutional forms, which in fact are abandoned, destroyed or passed around'. Drie belangrijke kenmerken van een grote crisis zijn ten eerste dat de bestaande regulatiewijze geen mechanismen bevat die voor een endogeen herstel van de winsten kunnen zorgen. Ten tweede zullen de economische actoren, als economisch herstel uitblijft, de bestaande instituties ter discussie stellen. Ten derde vereist een uitweg uit de crisis een herziening van de institutionele arrangementen, omdat de bestaande instituties een nieuwe periode van groei belemmeren. Strategische en innovatieve keuzes van leidende ondernemingen, vakbonden en overheden zijn noodzakelijk om de komst van nieuwe instituties te bevorderen. Voor Boyer en Lipietz zijn grote crises ook daadwerkelijk kritieke perioden, omdat zij economisch en technologisch deterministische verklaringen voor de afloop van deze crises afwijzen. De analyse van de periode na 1973 als een 'grote crisis', met een grote rol voor de politiek, heeft in belangrijke mate bijgedragen aan de aantrekkingskracht van de regulatiebenadering voor sociologen, politicologen en beleidmakers.

4. De crisis van het fordisme

De regulationisten situeren het begin van de crisis van het fordisme aan het eind van de jaren zestig. Het fordisme werd mogelijk gemaakt door een geheel van institutionele arrangementen die elk een potentiële crisisoorzaak vormen. Er zijn dan ook zeer uiteenlopende verklaringen voor de crisis van het fordisme in omloop (Verhagen 1993). Voor Boyer en Lipietz zijn de daling van de arbeidsproductiviteitsgroei als gevolg van problemen in het fordistische produktiemodel, verschuivingen in de internationale economie, en veranderingen in de machtsverhoudingen de belangrijkste directe oorzaken.⁷

De kwetsbaarheid van het fordistische productieproces kwam eind jaren zestig aan het licht toen een aantal omstandigheden zich ingrijpend wijzigden. De groeiende omvang van de produktieserie bemoeilijkte de aanpassingen aan veranderingen in de (samenstelling van de) vraag. De toenemende kosten van onderbezetting, voorraden en reparatiekosten als gevolg van de verwaarlozing van kwaliteit drukten de winst. De strikte scheiding van onderzoek en ontwerp, productie en organisatie en de centralisatie van beslissingen belemmerden het innovatie- en het aanpassingsvermogen. De ver doorgevoerde arbeidsdeling vereiste daarnaast toenemende controle- en organisatiekosten, en betekende een afnemende kwaliteit van de arbeid. Onder invloed van beter geschoolde generaties met andere aspiraties groeide vanaf het eind van de jaren zestig het verzet tegen de fordistische organisatie van de arbeid. Naast de problemen in het arbeidsproces kwam ook de relatie met de toeleveranciers onder druk te staan. Deze hadden mede tot taak de conjuncturele fluctuaties op te vangen, maar zij werden veelal door de grote ondernemingen 'uitgeknepen', waardoor zij niet over de middelen beschikten om in te spelen op de technologische vernieuwingen. De problemen in het fordistische productieproces resulteerden in lagere arbeidsproductiviteitsgroei. Dit was een langdurig proces, dat is versterkt door de opkomst van nieuwe informatietechnologieën en de grotere economische fluctuaties en daarbij behorende onzekerheid in de jaren zeventig en tachtig. Deze laatste twee factoren onderstrepen het belang om niet te volstaan met de oorspronkelijke crisisoorzaken, maar ook contingente ontwikkelingen in de analyse te betrekken.⁸

Op het internationale vlak wordt naast de afnemende economische dominantie van de Verenigde Staten vooral de intensivering van de internationale concurrentie in de tweede helft van de jaren zestig benadrukt. De fordistische logica vereiste groeiende afzetmarkten. Toen de binnenlandse markt te klein werd, weken ondernemingen uit naar buitenlandse markten. Hierdoor werd niet alleen de concurrentie vergroot, wat dalende winstmarges impliceerde, maar ging ook de fordistische afstemming tussen productie- en afzetnormen niet langer op. Zeker voor relatief gesloten economieën als Frankrijk en de Verenigde Staten werd het een probleem dat zij

nu meer dan voorheen aan de wereldmarktnormen moesten voldoen. In een dergelijke context spelen lonen een andere rol omdat zij mede de concurrentiepositie beïnvloeden. Daarnaast wordt in deze situatie ook het traditionele overheidsbeleid minder effectief, tenzij dit op internationaal niveau wordt gecoördineerd.

De daling van de arbeidsproductiviteitsgroei en veranderingen in de internationale concurrentie hebben uiteindelijk tot een 'profit squeeze' geleid. De afname van de arbeidsproductiviteitsgroei werd niet gecompenseerd door een lagere loonstijging. Hier speelde een rol dat de verschuivingen in de machtsverhoudingen niet van tijdelijke aard waren, want als gevolg van de lage werkloosheid bleven de lonen in het oude tempo groeien. De internationale concurrentiedruk impliceerde dat de hogere loonkosten per eenheid produkt niet doorberekend konden worden. De winstdaling leidde tot minder investeringen en op termijn tot economische stagnatie. Dat deze economische stagnatie uiteindelijk niet heeft geleid tot een neerwaartse spiraal als in de jaren dertig, schrijven de regulationisten toe aan de werking van de naoorlogse regulatiewijze. Omdat de lonen aan de inflatie en de produktiviteitsontwikkeling zijn gekoppeld, zijn loonsverlagingen uitgesloten, terwijl werklozen binnen het sociale zekerheidsstelsel worden opgevangen. Beide factoren, die niet tot de economische politiek gerekend kunnen worden, droegen ertoe bij dat de effectieve vraag grotendeels op peil bleef.⁹

De regulatiewijze geeft een specifieke vorm aan de economische stagnatie (inflatie) maar is uiteindelijk niet in staat om een nieuwe periode van economische groei te genereren. Sterker nog, de regulatiewijze constitueert zelf het probleem om uit de crisis te geraken, vanwege de hoge kosten die bij de instandhouding ervan gemoeid zijn. Dit is volgens de regulatiedenkers een cruciaal kenmerk van een structurele of 'grote' crisis. Een uitweg uit de crisis vereist de afbraak van de oude en een overgang naar een nieuwe regulatiewijze en vanuit dit perspectief hebben zij met name de arbeidsverhoudingen na 1973 geanalyseerd.¹⁰ De teksten van Boyer en Lipietz in de afgelopen vijftien jaar laten zich lezen als een zoektocht naar oplossingen voor de problemen van de fordistische organisatie van het productieproces. In eerste instantie, in de jaren zeventig, lagen

de reacties in de lijn van de gebruikelijke fordistische principes (uitbouw sociale zekerheid, versterking arbeidswetgeving, intensivering van de mechanisatie in het productieproces en verplaatsing van fordistische productieprocessen naar de Derde Wereld). De ernstige recessie aan het eind van dit decennium laat het definitieve falen van het fordisme zien. In de beste en meest concrete analyse van de regulationisten, met grote aandacht voor de Franse politieke verhoudingen, laat Lipietz (1984) zien dat met enige vertraging de mislukking van het Mitterrand-experiment in 1983 voor Frankrijk het einde van het fordistische tijdperk aangeeft.

Vanuit het regulatieperspectief kan het daaropvolgende internationaal dominante neoliberale beleid worden geïnterpreteerd als een eerste aanzet tot de ontmanteling van de fordistische arrangementen, voor zover deze in wet- en regelgeving waren verankerd. Het ontslagrecht werd versoepeld, de collectieve onderhandelingen gedecentraliseerd en de automatische prijscompensatie opgeheven. Het neoliberale beleid was expliciet in de kritiek op het naoorlogse model, maar niet in staat om een alternatief aan te geven. Zij volstond met een pleidooi voor 'meer markt' zonder daarbij aan te geven hoe deze markten eruit moesten zien en hoe de verschillende markten op elkaar zouden worden afgestemd.

5. De opkomst van het toyotisme

Tegelijk met de afbraak van het oude model werd er met nieuwe vormen en methoden geëxperimenteerd. Al snel werd duidelijk dat de herstructurering van de arbeidsverhoudingen draaide om een vergroting van de flexibiliteit en de toepassing van nieuwe technologieën. Boyer en Lipietz zijn tijdens de jaren tachtig zeer voorzichtig geweest bij het inschatten van het relatieve gewicht van de verschillende en soms ook tegengestelde ontwikkelingen. In plaats van het verklaren van ontwikkelingen en het aangeven van de dominante tendens richtten zij zich op de formulering en evaluatie van scenario's van mogelijke ontwikkelingen.

Het theoretische kader van de regulationisten is hierbij steeds meer op de achtergrond geraakt. Dit hangt samen met het feit dat de regulationisten wel over een fasentheorie, maar niet over een theorie van de overgangen tussen de verschillende fasen be-

schikken. Zij hebben geen organiserend principe, zoals de clustering van technologische innovaties in de lange golventheorie van Schumpeter. De 'ongedetermineerdheid' van de uitkomst van grote crises heeft er enerzijds toe geleid dat Boyer en Lipietz zijn overschaduwd door auteurs die wel meenden de toekomst van het kapitalisme te kennen, zoals Piore en Sabel (1984) en hun tijdperk van 'flexibele specialisatie'. Anderzijds zijn de ideeën van de regulationisten opgenomen in een groter debat over de transformatie van het kapitalisme zoals dat door vooral sociaal-democratische sociologen, politicologen en sociaal-geografen en heterodoxe economen wordt gevoerd. Zo is er een duidelijke toenadering te constateren tot de 'politiek van de economie' van Soskice, Streeck, Turner en is er grote verwantschap met de rapporten 'Made in America' en 'Made in France' en de meer populair geschreven bijdragen van Michel Albert, Robert Reich en Lester Thurow. Uitgangspunt van dit 'transformatie van het kapitalisme'-debat, waarin theoretische invalshoeken slechts een beperkte rol spelen, is de stelling dat als gevolg van ingrijpende veranderingen in de internationale economie en de opkomst van nieuwe technologieën, landen en hun economische actoren gedwongen worden hun institutionele arrangementen te herzien. De discussie spitst zich vervolgens toe op de vraag hoe deze nieuwe instituties eruit moeten zien.

Onder invloed van deze discussie zijn de regulationisten minder voorzichtig in hun inschattingen geworden. Zo stelt Boyer (1989) vanaf het eind van de jaren tachtig dat de zoektocht naar de antwoorden op de problemen van het fordistische productieproces heeft geleid tot de opkomst van een nieuw model van organisatie van de onderneming en arbeidsverhoudingen. Kenmerken van dit 'toyotisme'-model, genoemd naar de praktijken van de Japanse autofabrikant Toyota, zijn een groter beroep op de vaardigheden en betrokkenheid van werknemers en lange termijn contractuele afspraken (Boyer 1993b). Toyotisme streeft producten van hoge kwaliteit tegen redelijke kosten na. In plaats van de eenzijdige concentratie op de arbeidsproductiviteit, omvat zij meer aandacht voor andere productiekosten zoals kapitaal en voorraden. De toepassing van informatietechnologieën maakt een flexibele serie-omvang mogelijk, waardoor sneller op marktveranderingen kan worden gereageerd. De integratie van onder-

zoek en ontwikkeling, productie en verkoop verbetert het innovatieproces en versnelt de lancering van nieuwe producten. Om de inzet en betrokkenheid van de werknemers te vergroten wordt een strategie van 'human resources' ontwikkeld. In plaats van antagonistische fordistische verhoudingen ligt nu de nadruk op de gezamenlijke belangen. Ondernemingen streven naar een nieuw lange-termijncompromis, waarin grotere betrokkenheid staat tegenover grotere werkzekerheid. De verhouding met toeleveranciers wordt coöperatiever en krijgt veelal de vorm van netwerken. Toyotisme kent grote overeenkomsten met het 'lean production'-model van Womack e.a. (1990).¹¹

Het is duidelijk dat een omschakeling van een fordistische naar een toyotistische organisatie grote veranderingen met zich meebrengt. In plaats van een discussie over de realiteitswaarde en wenselijkheid van dit model (zie b.v. Dankbaar 1993, Williams e.a. 1992), wil ik aan de hand van vijf punten laten zien dat de regulationisten en de deelnemers aan het 'transformatie van het kapitalisme'-debat een aantal belangrijke inzichten over de opkomst van een nieuw productiesysteem naar voren hebben gebracht.

1. De aandacht voor de toepassing van een nieuw productiesysteem kan ten onrechte de indruk wekken dat de toepassing van beslissende aard is voor een nieuwe periode van economische groei. De regulatiedenkens wijzen zelf iedere vorm van technologisch determinisme af. Zij besteden veel aandacht aan het toyotistische productieproces omdat de ontwikkelingen op dit terrein veel meer zijn uitgekristalliseerd en meer breuken zijn te onderscheiden ten opzichte van het fordisme dan op andere regulatievelden. Ontwikkelingen ten aanzien van de verzorgingsstaat laten bij voorbeeld een minder eenduidig beeld zien. Langdurige economische groei is volgens de regulationisten slechts mogelijk als er een zekere afstemming bestaat tussen het technologische paradigma, het accumulatieregime en de regulatiewijze. Dit vereist na de crisis van het fordisme een geheel nieuwe regulatie van de internationale economie, die ook een duurzame oplossing van het milieuproblematiek zou moeten bieden (Lipietz 1993).

2. De relatie met een eventueel nieuw accumulatieregime is verre van duidelijk. De regulationisten blijven economische overwegingen benadrukken omdat de introductie van nieuwe technologieën vaak met grote kosten gepaard gaat. Het terugverdienen hiervan wordt belemmerd door de lage economische groei in de OECD-landen in het afgelopen decennium. Het toyotisme is voorlopig vooral een antwoord op de grotere economische fluctuaties in de afgelopen decennia, waarbij op toyotistische leest geschoeide ondernemingen vooral sterk zijn in de concurrentie met fordistische ondernemingen. Een situatie waarin alleen toyotistische bedrijven zijn overgebleven die met elkaar wedijveren in continue kwaliteitsverbetering, het aanboren van nieuwe 'niches' en het aanbieden van nieuwe producten, is verre van stabiel. Het is dus nog niet duidelijk of het toyotistische model überhaupt veralgemeeniseerd kan worden. Deze twijfels worden versterkt door de eenzijdige concentratie op ontwikkelingen binnen de auto-industrie. Deze onder sociale wetenschappers vaker voorkomende obsessie met één specifieke sector roept de vraag op wat de reikwijdte is voor andere industrieën en in het bijzonder voor de dienstensector. Bovendien zijn er nog geen tekenen van de opkomst van een nieuwe sector, die net zoals de auto-industrie en de bijbehorende noodzakelijke infrastructuur, of de vergaande vercommercialisering van de huishoudelijke arbeid ten tijde van het fordisme, als motor van economische groei kan fungeren.

3. Het gebruik van informatietechnologieën is een belangrijk kenmerk van het toyotisme. Zij komen het best tot hun recht als de werkorganisatie en de nieuwe technologie op elkaar zijn afgestemd (Leborgne en Lipietz 1990). Een van de kenmerken van het toyotisme is een vergroting van de flexibiliteit om zo sneller op marktveranderingen in te spelen. Boyer en Lipietz hebben een belangrijke rol gespeeld in het uiteenrafelen en het onderzoek van de mogelijke combinaties van verschillende vormen van flexibiliteit. Een van de conclusies is dat de verschillende vormen van flexibiliteit niet willekeurig kunnen worden gecombineerd. Een beleid gericht op een grotere inzet en betrokkenheid van werknemers staat bij voorbeeld haaks op een beleid waarin dezelfde werknemers geen werkzekerheid wordt geboden. De regulationisten onderkennen het gevaar

van een toenemende segmentering van de arbeidsmarkt. Toch overheerst bij hen het optimisme over de voordelen van het toyotisme voor werknemers, in de vorm van meer betrokkenheid van werknemers, meer vaardigheden, democratisering en scholing. Ook in Nederland zijn er steeds meer critici die stellen dat de grotere betrokkenheid in de praktijk meer stress, verantwoordelijkheid en een hogere werkdruk betekent, zonder dat daar iets tegenover staat.¹² Een belangrijke vraag is vervolgens welke factoren de opkomst en de specifieke invulling van het toyotisme bepalen.

4. De opkomst van het toyotisme-model is volgens Boyer en Lipietz geen automatisch of noodzakelijk proces, waarbij vooral Lipietz op alternatieven blijft wijzen. Of er een overgang van fordisme naar toyotisme zal plaatsvinden, is mede afhankelijk van de opstellingen van betrokken actoren. Hier kan een vergelijking worden getrokken met de discussie over transitie in Oost-Europa, waarvan institutionele economen het moeizame karakter blijven benadrukken (vgl. Boyer 1993a, Verhagen 1993). Op dit punt kan de toenadering tot de 'politiek van de economie'-benadering zijn vruchten afwerpen omdat deze expliciet pad-afhankelijkheid aan de orde stelt en laat zien dat bestaande instituties, politieke structuren of tradities van invloed zijn op het aanpassingsvermogen van een economie (Salvati 1989). Het rapport 'Made in America' van een aantal Massachusetts Institute of Technology (MIT) economen, politicologen en beleidswetenschappers stelt bij voorbeeld dat de aanpassing van de Amerikaanse economie aan de gewijzigde omstandigheden wordt belemmerd door de verouderde strategieën, kortetermijnoriëntaties, zwakheden in de relatie tussen Research & Development, productie en marketing, het beperkte belang dat aan human resources wordt gehecht, en mislukkingen in bepaalde vormen van samenwerking tussen overheid en industrie. Onderzocht moet worden in hoeverre deze belemmeringen kunnen worden weggenomen, en ondernemingen, regio's of zelfs landen kunnen overschakelen van een korte- naar een lange-termijnoriëntatie of van antagonistische naar coöperatieve arbeidsverhoudingen.

5. Elementen van het toyotisme-model worden niet

overal in dezelfde mate toegepast (Boyer 1989, 1993). De verschillen in toepassing geven volgens Boyer ook een verklaring voor verschillen in economische prestaties tussen landen, een van de centrale thema's van de hedendaagse politieke economie. De landen die de aspecten van het toyotisme het meest hebben overgenomen, zijn volgens hem ook het best toegerust voor de internationale concurrentie. De betere prestaties van Japan, Zweden en West-Duitsland op het vlak van produktiviteitsgroei, werkgelegenheid, handelsbalans en aandeel in hoogwaardige industrie worden als 'bewijs' voor de economische superioriteit van dit nieuwe model opgevoerd. Terwijl de slechtere prestaties van Frankrijk, Engeland en de Verenigde Staten worden toegeschreven aan het achterblijven van deze landen bij het gebruik van dit model.¹³ Op dit punt is er wel een belangrijk verschil tussen Boyer en Lipietz. Anders dan Boyer interpreteert Lipietz de ontwikkelingen niet in termen van implementatie van een dominant model, omdat de verliezers in de internationale concurrentiestrijd een ander, namelijk het pad van het 'liberaal produktivisme' hebben gevolgd.¹⁴

Beide regulationisten leggen de relatie tussen produktiemodel en economische uitkomsten wel erg gemakkelijk. Het is namelijk problematisch verschillen in economische prestaties vanuit een specifieke institutionele structuur, in dit geval een produktiemodel, te verklaren. De werkloosheid is bij voorbeeld het gevolg van een geheel van economische, sociale, politieke en technologische processen, en kan derhalve niet geïsoleerd aan managementpraktijken worden toegeschreven.

6. Slotbeschouwing: Boyer en Lipietz als pioniers

Vanuit de ambitie om kwalitatieve veranderingen vanuit een lange-termijnperspectief te analyseren, heeft de regulatiebenadering de institutionele economie met een drietal analytische concepten verrijkt. Deze drie zijn accumulatieregime, regulatiewijze en technologisch paradigma. Het accumulatieregime stelt ons in staat om een voorstelling te maken van de 'middle range' macro-economische structuur. De macro-economie is een vaak vergeten dimensie binnen de institutionele economie. De ontwikkelingen in de jaren tachtig onderstrepen het be-

lang van een onderzoek naar accumulatieregimes. In een wereld waarin iedereen flexibiliteit nastreeft, is het nog maar de vraag of dit positieve effecten heeft voor de macro-economische samenhang. Het is bij voorbeeld mogelijk dat de fluctuaties en daarmee de roep om flexibiliteit juist versterkt worden. Ook voor het internationale niveau blijft een onderzoek naar de macro-economische ontwikkelingen relevant. Een verwijzing naar de negatieve effecten voor de effectieve vraag als alle landen een strategie van loonmatiging en kostenbeheersing voeren, onderstreept dit belang. De laatste jaren is de macro-economie steeds meer naar de achtergrond verdwenen. Dit hangt mede samen met de complexiteit van het vraagstuk en het feit dat het kader van de regulationisten uitgaat van stabiele groei. Een periode van crisis of grillige groei is dan moeilijker te analyseren. Vraag is ook in hoeverre er ten aanzien van accumulatieregimes breuken zijn te constateren.

Een analyse in termen van accumulatieregimes legt daarnaast de relatie tussen macro-economische processen en instituties scherper op tafel. Deze relatie wordt in niet alleen door regulationisten, maar ook door andere institutionalisten te weinig geproblematiseerd. Er wordt te vaak een verband verondersteld tussen institutionele processen en economische uitkomsten, zonder een degelijke onderbouwing en precisering van het mechanisme dat verondersteld wordt het verband tot stand te brengen. Deze problematiek speelt in het bijzonder voor de verklaring van economische variabelen, die door meerdere factoren worden beïnvloed, zoals de arbeidsproductiviteit en de werkloosheid. In dit verband is het vooralsnog een meer vruchtbare strategie om te werken met kleinere theoretische modellen waarin minder instituties een rol spelen, maar waarin harde uitspraken kunnen worden gedaan.¹⁵

Het begrip regulatiewijze verwijst naar de instituties die de relaties tussen de belangrijkste economische actoren vormgeven. Hier geldt dat de bijdrage van de regulationisten vooral ligt in het zoeken naar de coherentie van de verschillende instituties. Dit stelt hen ook in staat om de invloed van specifieke instituties zoals de verzorgingsstaat te nuanceren. De ideeën van de regulationisten over het precieze functioneren (relatie tussen individueel handelen en collectieve structuren) en de opkomst, bloei en on-

dergang van instituties zijn vooralsnog weinig uitgewerkt. De recente opleving van de institutionele economie heeft ons inzicht in de werking van instituties aanzienlijk vergroot, maar daarnaast ook een enorme variëteit aan instituties in de vorm van normen, waarden, compromissen, wetten en regels, gewoontes aan het licht gebracht. Een algemene theorie over instituties of regulatie ligt voorlopig ver weg en daarnaast is er ook geen enkele theoretische reden om aan te nemen dat de verschillende relaties in de economie volgens dezelfde principes zouden zijn georganiseerd.

De concepten van de regulationisten hebben daarom ook eerder een ordenende dan een verklarende functie. Hun waarde blijkt vooral in de empirische toepassingen op de historische ontwikkeling van het kapitalisme. Met behulp van de centrale concepten is het mogelijk om een fasering in deze ontwikkeling aan te brengen waarbij iedere fase wordt gekarakteriseerd door een specifieke afstemming van accumulatieregime, regulatiewijze en technologisch paradigma. Deze fasering kan niet als een algemene theorie over de ontwikkeling van het kapitalisme worden beschouwd, omdat de overgangen tussen de verschillende fasen ongedetermineerd zijn. De overgangen zijn voor de regulationisten ook daadwerkelijk 'kritieke tijdsgewrichten'. Dit betekent wel dat de regulatiebenadering weinig houvast biedt om de overgangen tussen de verschillende fasen te interpreteren. Het empirische onderzoek heeft zich geconcentreerd op twee perioden: de periode van de opkomst, bloei en ondergang van het fordisme en daarnaast de periode na 1973. De theorie van de opkomst en ondergang van het fordisme kan als een van de meest plausibele interpretaties van de naoorlogse periode worden beschouwd. Dit geldt in het bijzonder voor Frankrijk en de Verenigde Staten, de twee binnen de regulatiebenadering meest onderzochte landen. Voor de periode na 1973 hebben de regulationisten belangrijk pionierswerk verricht omdat zij als een van de eersten binnen de economische wetenschap de mogelijkheid van een ingrijpende transformatie van het kapitalisme in de jaren zeventig en tachtig hebben onderkend, en getracht hebben dit ook theoretisch te verwerken. Tegelijkertijd hebben zij de traditie van de klassieke economen en de oude institutionalisten om de consequenties van grootscheepse veranderingen te onderzoeken en

indien mogelijk ook te beïnvloeden, weer in ere hersteld.

Boyer en Lipietz zijn hierbij helaas wel snel op de grenzen van hun eigen kader gestuit. Vraagstukken ten aanzien van het functioneren van instituties (het proces van regulatie), institutionele verandering (de opkomst en ondergang van regulatievormen) en de consequenties stellen hen voor grote theoretische problemen. Zij hebben dit ondervangen door toenaadering te zoeken tot andere neo-institutionele benaderingen, waarin bovengenoemde thema's meer aandacht hebben gekregen. Als het beste van de verschillende institutionele werelden gecombineerd kan worden, staan ons nog mooie studies te wachten.

Noten

1. De regulatiebenadering kent meerdere, zeer uiteenlopende scholen binnen Frankrijk. Boyer en Lipietz vertegenwoordigen de CEPREMAP- of Parijse variant. Deze variant heeft internationaal de meeste aandacht gekregen en is naar mijn mening ook het meest vernieuwend. Jessop (1990) onderscheidt ten slotte ook nog een aantal niet-Franse varianten.

2. Bepaalde aanhangers van het regulatiedenken achten het mogelijk om regulatie als een algemeen concept te beschouwen, dat alle maatschappelijke relaties vormgeeft. Zie Jessop (1990) voor een discussie.

3. Zie de bijdrage van Anton Hemerijck.

4. De notie technologisch paradigma is volgens Lipietz (1987b) geïntroduceerd omdat uit historisch onderzoek is gebleken dat veranderingen in de aard van productieprocessen niet synchroon hoeven te lopen met veranderingen in de regulatiewijze en/of accumulatieregime. Zo verklaren de regulationisten de crisis van de jaren dertig vanuit het feit dat de opkomst van een nieuw technologisch paradigma zonder bijbehorende veranderingen in de regulatiewijze niet voor een levensvatbaar accumulatieregime kon zorgen.

5. In meer economische termen komen de fordistische arbeidsverhoudingen tot uiting in een loonvergelijking waarin positieve verbanden bestaan tussen lonen enerzijds en prijzen en arbeidsproductiviteit anderzijds en een afnemende invloed van de werkloosheid op de lonen. Een fordistische organisatie van het arbeidsproces komt tot uiting in een stijgende kapitaal-arbeid intensiteit, terwijl de realisatie van schaalvoordelen wordt bevestigd door een positief verband tussen groei van productie en arbeidsproductiviteit (wet van Verdoorn).

6. In de oudere teksten is nog geen sprake van technologische paradigma's. Deze notie blijft in de evaluatie van het theoretische kader daarom buiten beschouwing.

7. De ideeën van de regulationisten komen in het bijzonder door de rijke empirische onderbouwing het best tot hun recht in het artikel 'The rise and fall of the golden age of capitalism', dat Alain Lipietz samen met drie niet-regulationisten heeft ge-

schreven (zie Glyn et al. 1990). Hierin worden de ideeën van de regulationisten op eclectische wijze gecombineerd met andere benaderingen, zoals de profit-squeeze theorie.

8. De regulationisten zien in de afname van de arbeidsproductiviteitsgroei, als gevolg van de erosie van het fordistische productieproces, een belangrijke autonome factor in de crisis van het fordisme. Deze claim vereist dat de daling van de arbeidsproductiviteitsgroei reeds in de periode voorafgaand aan de crisis ingezet zou zijn. Uit recent empirisch onderzoek (Glyn 1990) blijkt dat dit eigenlijk alleen voor de Duitse industrie gold. Voor de meeste landen gold dat de arbeidsproductiviteit in de industrie inderdaad in de crisis is afgenomen. Maar omdat de arbeidsproductiviteit van meerdere factoren, zoals winsten, investeringen, groei en bezettingsgraden, afhankelijk is, is het aannemelijk dat de arbeidsproductiviteit ten tijde van een crisis sowieso afneemt. Glyn (1990) constateert daarnaast grote sectorale verschillen in arbeidsproductiviteitsgroei. Volgens hem is het plausibel te veronderstellen dat de afname van de arbeidsproductiviteitsgroei vooral optrad in de op fordistische wijze georganiseerde industrieën, zoals de automobielenindustrie. Een zeer interessante poging om een directer verband te leggen tussen institutionele arrangementen en de arbeidsproductiviteitsgroei wordt door Weisskopf, Gordon en Bowles (1983) gegeven in hun 'hearts and minds'-model (vgl. Verhagen 1993, 114 e.v.).

9. Dit betekent dat een volledige ontmanteling van de fordistische arrangementen, met een substantiële afbraak van de sociale zekerheid, loonsverlagingen en het uitsluiten van een keynesiaans stimuleringsbeleid, wel tot een grote depressie kan leiden. Dit gevaar gaat anno 1994 nog steeds op en wordt zelfs vergroot als de totstandkoming van de interne markt en de eisen voor deelname aan de Europese Monetaire Unie de nationale arrangementen steeds meer onder druk plaatsen.

10. Het idee van een herstructurering van de regulatiewijze laat zich goed illustreren aan de hand van een analyse van de ontwikkelingen op het domein van de internationale economie omdat hier de breuken zeer duidelijk zijn. In de naoorlogse groeiperiode waren een aantal belangrijke afspraken vastgelegd in het Bretton Woodsstelsel. De ineenstorting van dit stelsel in 1971 betekende het einde van vaste wisselkoersen en het einde van de inwisselbaarheid van de dollar. Het ontbreken van duurzame afspraken heeft geleid tot veel grote wisselkoersfluctuaties en dus aanzienlijk meer onzekerheid dan voorheen. In combinatie met de vergaande liberalisatie van de kapitaalmarkten heeft dit tot een aantal ernstige crises in de jaren tachtig en negentig geleid. De regulering door de markt wordt niet algemeen aanvaard, want al twintig jaar lang is er een groeiende stroom van pogingen en voorstellen om tot nieuwe vormen van monetaire coördinatie (b.v. afspraken op de bijeenkomsten van de G7-landen of de plannen voor een Europese Monetaire Unie).

11. Womack c.s. geven overigens wel een veel directer bewijs voor de economische superioriteit van het Japanse model. Zie voor een discussie Dankbaar 1993.

12. Dit is ook de teneur van de recente aandacht voor het toyotisme in de Nederlandse media (Nova en de Volkskrant).

13. Tegelijkertijd geeft dit nog eens aan hoe conjunctuurgevoelig de crisisanalyses zijn. Zowel Duitsland als Zweden

heeft in de eerste helft van de jaren negentig met een ernstige recessie te kampen.

14. Dit model wordt gekarakteriseerd door een liberaal management van technologische verandering. Deze technologische ontwikkeling wordt niet langer nagestreefd als uitkomst van een expliciete democratische maatschappelijke keuze, maar gepresenteerd als een keiharde economische noodzaak (investeringen zijn noodzakelijk om te exporteren en exporteren is belangrijk om te kunnen investeren. In het verlengde hiervan moet de onderneming steeds meer functies van de staat overnemen. Dit model is instabiel en misschien economisch en politiek minder wenselijk, maar heeft zich in deze landen al wel gevestigd. Inzet van politieke strijd moet volgens Lipietz (1988c, 1989a) zijn om dit model zodanig te veranderen dat waarden als vakbekwaamheid, toewijding en democratisering op de werkplek wel een rol gaan spelen. Voor zichzelf ziet Lipietz een rol weggelegd om alternatieven voor het liberaal produktivisme te formuleren.

15. Zie bijvoorbeeld de discussie over de arbeidsmarktstructuur en de centralisatiegraad van de loononderhandeling, waartoe Calmfors en Driffill mede de aanzet toe hebben gegeven.

Literatuur

- Aglietta, M., *Accumulation et régulation du capitalisme en longue période. Exemple des États-Unis (1870-1970)*, thèse Université Paris I, Paris.
- Boyer, R., 1979, La crise actuelle: une mise en perspective historique, *Critiques de l'économie politique*, Nouvelle Séries, 7/8: 5-113.
- Boyer, R., 1986a, *La théorie de la régulation: une analyse critique*, Paris, La Découverte.
- Boyer, R., (ed.), 1986b, *La flexibilité du travail en Europe. Une étude comparative des transformations du rapport salarial dans sept pays de 1973 à 1985*, Paris, La Découverte.
- Boyer, R., 1988, Technical change and the theory of 'regulation'. In: G. Dosi et al. (eds.), *Technical change and economic theory*, London, Pinter: 67-94.
- Boyer, R., 1989, New directions in management practices and work organization, Paper for the OECD conference 'Technical Change as a Social Process', Helsinki, 11-13 December 1989.
- Boyer, R., 1993a, Comment émerge un nouveau système productif? In: R. Boyer, en J-P. Durand (eds.), *L'après-fordisme*, Paris, Syros.
- Boyer, R., 1993b, Quelles réformes à l'Est? Une approche régulationniste, *CEPREMAP Working Paper* 9319, Paris.
- Brenner, R., en M. Glick, 1991, The regulation approach: Theory and history, *New Left Review*, 188: 45-119.
- Dankbaar, B., 1993, *Economic crisis and institutional change: The crisis of fordism from the perspective of the automobile industry*, Universitaire Pers Maastricht, Maastricht.
- Dertouzos, M.L., R.K. Lester, R.M. Solow en The MIT Commission on Industrial Productivity, 1989, *Made in America: Regaining the productive edge*, Cambridge, MIT Press.
- Durand, J-P (ed.), 1993, *Vers un nouveau modèle productif?* Paris, Syros.
- Freeman, C., en C. Perez, 1988, Structural crises of adjustment: Business cycles and investment behavior, In: G. Dosi et al. (eds.), *Technical change and economic theory*, London, Pinter: 38-66.
- Glyn, A., 1990, 'Productivity and the crisis of fordism', *International Review of Applied Economics*, 4 (1): 28-44.
- Glyn, A., A. Hughes, A. Lipietz en A. Singh, 1990, The rise and fall of the golden age. In: S. Marglin en J. Schor (eds.), 1990, *The golden age of capitalism: Reinterpreting the Postwar Experience*, Oxford, Clarendon Press: 39-125.
- International Institute for Labour Studies, 1993, *Lean production and beyond: Labour aspects of a new production concept*, Geneva, International Labour Office.
- Jessop, B., 1990, 'Regulation theories in retrospect and prospect', *Economy and Society*, 19(2): 154-216.
- Leborgne, D., en A. Lipietz, 1990a, Fallacies and open issues about post-fordism, *Cepremap Working Paper* 9009, Paris.
- Lipietz, A., 1984, *L'Audace ou l'ennisement*, Paris, La Découverte.
- Lipietz, A., 1987a, *Mirages and miracles: The crises of global fordism*, London, Verso.
- Lipietz, A., 1987b, 'La régulation: les mots et les choses. A propos de La théorie de la régulation: une approche critique', *Revue Economique*, 5: 1049-1059.
- Lipietz, A., 1987c, 'Rebel sons: The regulation school'. Interview conducted by Jane Jenson, *French Politics and Society*, 5 (4): 17-26.
- Lipietz, A., 1993, *Vert espérance: L'avenir de l'écologie politique*, Paris, La Découverte.
- Noël, A., 1987, 'Accumulation, regulation and social change: An essay on French political economy', *International Organization*, 41 (2): 303-333.
- Piore, M.J., en C.F. Sabel, 1984, *The second industrial divide: Possibilities for prosperity*, New York, Basic Books.
- Salvati, M., 1989, 'A long cycle in industrial relations, or: Regulation theory and political economy', *Labour*, 3 (1): 41-72.
- Scharpf, F.W., 1991, *Crisis and choice in European social democracy*, Ithaca, Cornell University Press.
- Soskice, D., 1990, Reinterpreting corporatism and explaining inemployment: Co-ordinated and non-co-ordinated market economies, in: R. Brunetta en C. Dell'Aringa (eds.), 1990, *Labour relations and economic performance*, London, MacMillan: 170-211.
- Streeck, W., 1992, *Social institutions and economic performance: Studies of industrial relations in advanced capitalist economies*, London, Sage.
- Taddéi, D., en B. Coriat, 1993, *Made in France: l'industrie française dans la compétition mondiale*, Librairie générale française. Le livre de poche, Paris.
- Thurow, L., 1992, *Head to head: The coming battle among Japan, Europe, and America*, New York, Morrow.

(vervolg literatuur zie p. 289)

Vervolg literatuur p. 272

- Turner, L., 1991, *Democracy at work: Changing world markets and the future of labor unions*, Ithaca, Cornell University Press.
- Verhagen, M., 1993, *Institutionele veranderingen en economische dynamiek. Radicale en 'régulation' benadering van gedaanteveranderingen van het kapitalisme*, Tilburg, Tilburg University Press.

- Weisskopf, T.E., S. Bowles en D.M. Gordon, 1983, Hearts and minds: A social model of U.S. productivity growth, *Brookings Papers on Economic Activity*, 1983 (2): 381-441.
- Williams, K., et al., 1992, 'Against lean production', *Economy and Society*, 21 (3): 321-354.
- Womack, J.P., D.T. Jones en D. Roos, 1990, *The machine that changed the world*, New York, MacMillan.